

Sławoj Tanaś

Uniwersytet Łódzki
Katedra Geografii Miast i Turyzmu
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31
tel. 0 48 426354555
slatan@geo.uni.lodz.pl

**ZNACZENIE PRZESTRZENI ŚMIERCI
W TURYSTYCE KULTUROWEJ**

W procesie kształtowania przestrzeni turystycznej istotną rolę odgrywają walory turystyczne, będące zespołem elementów środowiska naturalnego oraz pozaprzyrodniczego i stanowiące o stopniu naszego zainteresowania turystycznego określoną przestrzenią. W wymiarze poznania zainteresowanie to i zakres naszej wrażliwości w znacznym stopniu określa kultura, dzięki której nadajemy znaczenie wydarzeniom, miejscom i przestrzeniom. Tym samym szeroko pojęta kultura, rozumiana jako całość kształt materialnego i duchowego dorobku ludzkości, wytworzonego w ogólnym rozwoju historycznym lub w jego określonej epoce, stanowiąca całość złożoną z norm, symboli, mitów, obrazów oraz nadająca kierunek uczuciom, zainteresowaniom i czynom ma wpływ na powstanie i charakter przestrzeni turystycznej. Kultura, która stanowi może obiekt zainteresowań turysty (np. walory kulturowe, krajoznawcze), decyduje jednocześnie o charakterze tych zainteresowań.

Jednym ze stałych elementów kultury jest śmierć i jej semiotyka, która wzbudza w człowieku jednocześnie przerażenie i ciekawość. Percepcja śmierci, grobu i cmentarza jest odmienna w różnych kręgach kulturowych i ulegała przemianom wraz z rozwojem cywilizacyjnym świata. Różnice kulturowe, religijne i światopoglądowe zachęcają do odbywania podróży poznawczych, w ramach których może pojawić się zainteresowanie śmiercią i potrzeba odwiedzenia przestrzeni śmierci (np. cmentarza, grobu, wystawy). Turystyka jest formą odnajdywania śladów przeszłości, nierozłącznie związanych z upływającym czasem, a więc i śmiercią.

Wyodrębniona z przestrzeni społeczno-geogra-

**THE MEANING OF *DEATHSPACE*
IN CULTURAL TOURISM**

Tourism assets, which are elements of natural and non-natural environments and determine our interest in a given space, play an important role in the process of creating tourism space. This interest and our sensitivity are largely determined by culture which allows us to see the meaning of events, places and spaces. Culture is understood as the whole of the material and spiritual output of humanity produced during general historical development or in a given epoch, and consisting of norms, symbols, myths and images which determine our feelings, interests and actions. It has an influence on the creation and character of tourism space. Culture, which may be the object of a tourist's interest (e.g. cultural or landscape assets), determines its character too.

One permanent element of culture is death, and its semiotics makes us both terrified but curious at the same time. The perception of death, the grave and the cemetery differs in different cultural environments and it has evolved along with the developments in civilization globally. Cultural, religious and other differences of opinion encourage people to go on journeys during which there may be an interest in death, followed by the need to visit a *deathspace* (e.g. a cemetery, a grave or a tombstone). Tourism is a form of search for traces of the past which show the passing of time and, consequently,

ficznej przestrzeń śmierci obejmuje przede wszystkim przestrzeń grzebalną (groby, cmentarze), zwaną przestrzenią sepulkralną. Jest to jednak bardzo wąskie rozumienie tego pojęcia. Przestrzeń śmierci (*sensu largo*) to przestrzeń związana ze śmiercią – np. jej aktem, miejscem, formą upamiętnienia, obrzędami i wierzeniami, symboliką, krajobrazem, wydarzeniem, etc. Interpretacja przestrzeni śmierci zależy m.in. od osobowości, postaw, kultury, percepcji, motywacji czy emocji.

Cmentarz w swej symbolice, zależnej od specyfiki kulturowej danej społeczności, nadaje określony charakter krajobrazowi i stanowi jego istotną część. Większość współczesnych krajobrazów cmentarzy jest konsekwencją rozchodzenia się i przenoszenia elementów kultury w drodze zapożyczenia, a więc dyfuzji (np. cmentarze europejskie), następstwem czego może być synkretyzm krajobrazu cmentarzy (np. cmentarze meksykańskie). Badania nad interpretacją kulturowego krajobrazu cmentarza prowadzone były w II połowie XX w. przede wszystkim w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii.

Opisując znaczenie przestrzeni śmierci w turystyce kulturowej należy wspomnieć o dorobku badawczym geografii w omawianym zakresie, który ma istotne znaczenie w interpretowaniu turystycznego charakteru krajobrazów cmentarzy, np. w geografii turystyki (TANAŚ 2004). Badania geografów nad przestrzenią śmierci (*deathspace*), przestrzenią umarłych (*deadspace*) i krajobrazem śmierci (*deathscape*) mają swój początek w amerykańskiej szkole nekrogeografii, której twórcą był KNIFFEN (1967). Nekrogeografia to studia nad morfologią cmentarzy, będących odbiciem realnego świata (FRANCAVIGLIA 1971). Jednym z jej głównych problemów badawczych jest emocjonalny (*sacrum*) i funkcjonalny (*profanum*) sens cmentarza jako wspólnej przestrzeni żywych i umarłych. Cmentarz jest analizowany jako krajobraz kulturowy o określonych, indywidualnych cechach i formach (plan, grobowce, pomniki, ogrodzenie, roślinność).

Na przełomie XVIII i XIX w. rodząca się turystyka odkrywała dziedzictwo kulturowe świata. Turysty odkrywali, często na nowo, obiekty historyczne i religijne. XIX w. przyniósł również zainteresowanie przestrzeniami śmierci. Fakt ten wynikał z dokonujących się zmian w postawie człowieka Zachodu wobec śmierci (ARIES 1989).

Utracony w średniowieczu kult zmarłego, który pojawił się ponownie w Europie pod koniec wieku XVIII, doprowadził do zmian w nastawieniu człowieka do śmierci, grobu i cmentarza. Przestrzenie

death.

A part of socio-geographical space, *death-space* mostly concerns that part of burial space (graves, cemeteries) known as sepulchral space. This, however, is a very narrow meaning of the term. *Deathspace* (*sensu largo*) is any space related to death e.g. the very act of dying, the place, the form of commemoration, rituals and beliefs, symbolism, landscape etc. The interpretation of *deathspace* depends on personality, attitudes, culture, perception, motivation and emotion.

The cemetery and its symbolism, dependent on the specific culture of a given community, imposes a particular character on the landscape and is an important part of it itself. The majority of contemporary *deathscapes* are a consequence of spreading and transferring elements of culture via diffusion (e.g. European cemeteries) which can result in *deathscape* syncretism (e.g. Mexican cemeteries). Research into the interpretation of cultural *deathscapes* was conducted in the first half of the 20th c., mostly in the USA and Great Britain.

While discussing the meaning of *death-space* in cultural tourism, we must mention the geographical research which plays an important role in the interpretation of the tourism character of *deathscapes* e.g. tourism geography (TANAŚ 2004). Geographical research into *deathspace*, *deadspace* and *deathscape* originated in an American school of necrogeography, created by KNIFFEN (1967). Necrogeography is a study of cemetery morphology; cemeteries are a reflection of real life (FRANCAVIGLIA 1971). One of its main themes is the *sacrum* and *profanum* of the cemetery, as a space that the dead and the living share. The cemetery is analysed as a cultural landscape of individual qualities and forms (plane, tombstones, fences, greenery).

At the turn of the 19th c. tourism, newly born, was discovering the cultural heritage of the world. Tourists discovered, often afresh, historical and religious buildings. The 19th c. also brought interest in *death-spaces* which resulted from changing Western attitudes to death (ARIES 1989).

The cult of the dead, which had disappeared in the Middle Ages was revived

śmierci stanowiły od tej pory cel masowych podróży turystycznych, najczęściej o motywach poznawczych i religijnych. W XIX w. popularne były publikacje dzienników i listów z podróży do grobów i miejsc śmierci, w których autorzy zastanawiali się m.in. nad sensem życia i starali się rozwikłać tajemnicę śmierci. Na zainteresowanie poznawcze przestrzeniami śmierci miała ponadto wpływ rosnąca świadomość narodowa i historyczna mieszkańców Europy i Stanów Zjednoczonych. W konsekwencji czego śmierć stała się symbolem patriotyzmu (śmierć za ojczyznę).

Założenie w 1803 r. cmentarza Pere Lachaise w Paryżu było przełomem w organizowaniu przestrzeni cmentarzy w cywilizacji Zachodu. Dziewiętnastowieczni twórcy projektów cmentarzy pragnęli, żeby cmentarz, będący miejscem spoczynku zmarłych i pamięci o nich, był zarazem parkiem zorganizowanym dla wizyt rodzin, muzeum na otwartej przestrzeni oraz miejscem sprzyjającym zadumie.

W Anglii i w Stanach Zjednoczonych pojawiła się idea wiejskiego cmentarza ogrodu (*rural cemetery*), projektowanego również z myślą o żyjących, zgodnie z którą ogród umarłych łączyć miał w sobie walory krajobrazowe, zieleń i architekturę. Cmentarz na wzór ogrodu miał sprzyjać refleksji i wspomnieniom po zmarłych, jednocześnie miał być miejscem spacerów i spędzania wolnego czasu. Proces ten był szczególnie widoczny na obszarach rozrastających się gwałtownie w XIX w. miast (Boston, Nowy York, Hamburg, Wiedeń). W Stanach Zjednoczonych nawet niektóre parki miejskie nawiązywały do koncepcji cmentarza ogrodu, m.in. Central Park w Nowym Jorku powstał na wzór brooklińskiego cmentarza ogrodu Green-Wood.

W ten oto sposób przestrzeń śmierci, jaką stanowi m.in. cmentarz, nabrała zupełnie innego charakteru, odmiennego od średniowiecznego cmentarza. Cmentarz nie był już tylko miejscem anonimowego pochówku, ale stał się miejscem pamięci.

Dziewiętnastowieczny romantyzm przyniósł zainteresowanie mistycyzmem i dramatyzmem śmierci. Modne było odwiedzanie pól bitewnych (Waterloo), miejsc masowej śmierci (Pompeje), miejsc kaźni (Tower of London) i morderstw (Londyn Kuby Rozpruwacza) oraz cmentarzy i grobów (Pere Lachaise, Saint Michel, katakumby Paryża i Rzymu, piramidy egipskie). Można przyjąć tezę, że „raczkująca” w XIX w. turystyka kulturowa w znaczącym stopniu wykorzystywała przestrzeń śmierci.

Turyści przełomu XX i XXI w., podróżujący

in Europe in the late 18th c., and brought about a change in attitudes to death, the grave and the cemetery. *Deathspaces* became destinations for mass tourism, usually for cognitive or religious reasons. In the 19th c. the publishing of journals and letters, where the authors had pondered on the meaning of life and tried to solve the mystery of death from journeys to graves and death sites, was popular. Interest in *deathspaces* was also a product of growing national and historical awareness among the inhabitants of Europe and the United States. As a consequence, death became a symbol of patriotism (dying for the homeland).

The setting up of the Pere Lachaise cemetery in Paris in 1803 was a breakthrough in the organization of cemetery space in western civilization. 19th c. cemetery designers wanted the cemetery, a resting place for the dead and where they are remembered, to also be a park for visiting families, an open air museum and a thought-provoking site.

In Britain and the United States the idea of a *rural cemetery* appeared, designed with the living in mind as well. According to this idea a garden of the dead was supposed to combine landscape assets, greenery and architecture. Such a cemetery was to provoke reflection and reminiscence of the dead and at the same time be a place to walk and spend free time. The phenomenon was particularly visible in rapidly developing areas in the 19th c. (Boston, New York, Hamburg, Vienna). In the United States some municipal parks were even based on the concept of the rural cemetery, e.g. the design of Central Park in New York was based on Brooklyn Greenwood rural cemetery.

In this way *deathspace* assumed quite a new character different from the medieval cemetery. It was not only a burial place any more, but also a place of reminiscence.

19th c. romanticism brought a fascination with the mysticism and drama of death. It became fashionable to visit battlefields (Waterloo), places of mass death (Pompeii), places of torture (the Tower of London) and murder (Jack the Ripper's

w ramach turystyki kulturowej, bardzo często docierają do obiektów i miejsc związanych ze śmiercią, kierując się przy tym wieloma motywami, najczęściej edukacyjnymi, patriotycznymi, poznawczymi, genealogicznymi i religijnymi, wynikającymi z ich zainteresowań.

W XX w. pojawił się jednak jeszcze jeden motyw, ściśle związany z potrzebą doświadczenia rozrywki poprzez doznanie uczucia strachu, przeżycia, fikcyjnego kontaktu ze śmiercią. Ten rodzaj motywu jest niewątpliwie konsekwencją rozwoju „kultury masowej” (MORIN 1965), mającej niewiele wspólnego z duchem romantyzmu. Zainteresowanie śmiercią w tym wymiarze jest wbrew pozorom dość powszechne, przejawiające się w wycieczkach do krypt, katakumb, ossuariów, starych cmentarzy oraz obiektów muzealnych prezentujących „oblicza śmierci” (np. Muzeum Madam Tissou i Lochy Strachu w Londynie, krypty kapucynów w Rzymie i Palermo, Kaplica Czaszek w Czermnem). Również obrzędy ściśle powiązane ze śmiercią stanowią obiekt zainteresowań turystów (np. Dzień Zmarłych w Meksyku, pogrzeby w Nowym Orleanie). Parady Halloween są okazją do zabawy i rozrywki, atrakcją turystyczną, w tle której widnieje śmierć.

Niewątpliwie istnieje na gruncie turystyki konflikt pomiędzy *sacrum* śmierci a jej współczesnym obliczem *profanum*. Popkulturowe obnażanie śmierci, czynienie ze śmierci obiektu zabawy i drwin (np. w parkach rozrywki), konsekwencją czego jest m.in. obdzieranie ze świętości śmierci i jej brutalizacja komiksowa i filmowa, nazwane zostało przez GORERA (1979) „pornografią śmierci”.

W Polsce w ostatnich 20 latach przeżywamy wyraźny renesans śmierci. Zwiększone zainteresowanie cmentarzami jako pomnikami narodowej przeszłości i współczesności wpływa na wzrost liczby osób odwiedzających przestrzenie śmierci z motywów poznawczych i historycznych (cmentarze, obozy zagłady, wystawy portretów trumiennych). Cmentarze przestały być obiektami peryferyjnymi i tematem tabu w życiu publicznym. Stały się istotnym celem wycieczek krajoznawczych, obiektem godnym odwiedzenia, a dla części społeczeństwa również miejscem spędzania wolnego czasu.

Aktywność turystyczna jest procesem wpływającym na przemiany zachodzące w przestrzeni geograficznej, w wyniku którego kształtuje się przestrzeń turystyczna. Wykorzystanie przestrzeni śmierci na potrzeby turystyki kulturowej prowadzi do konieczności zidentyfikowania i opisanego procesu przemian zachodzących pod wpływem zjawisk

London), as well as cemeteries and individual graves (Pere Lachaise, Saint Michel, the catacombs of Paris and Rome and the Egyptian pyramids). It can be assumed that the early cultural tourism of the 19th century exploited *deathspace* to quite a large extent.

At the turn of the 21st c. cultural tourists often reach buildings and sites connected with death, and they are guided by many different motives, usually educational, patriotic, cognitive, genealogical or religious.

In the 20th c. yet another motive appeared, strictly connected with the need for entertainment through an experience of fear, dread and a fictional contact with death. Such a motive is undoubtedly a consequence of the ‘mass culture’ development (MORIN 1965) which has little to do with the spirit of romanticism. This kind of interest in death is quite common and shows itself in trips to catacombs, ossuaries, old cemeteries and museums presenting the ‘faces of death’ (e.g. Madame Tussaud’s Museum and London Dungeon, the capuchin crypts in Rome and Palermo, the Chapel of Skulls in Czermnem). Death rituals are also of interest to tourists (e.g. the Day of the Dead in Mexico, funerals in New Orleans). Halloween parades are an opportunity to have fun, an attraction with death in the background.

Naturally there is a conflict between the *sacrum* of death and its contemporary *profanum* face in tourism. The pop-cultural exposure of death, an object of fun and mockery (e.g. in funfairs) stripping it of its holiness, its brutalization in comic books and films, have been described as ‘*death pornography*’ by GORER (1979).

In the last 20 years in Poland a clear renaissance of interest in death has been observed. The growing interest in cemeteries as monuments of national past and present has increased the number of people who visit *deathspaces* for cognitive and historical reasons (cemeteries, death camps, gravestone portrait exhibitions). Cemeteries have stopped being peripheral places or a taboo. They have become important destinations, well worth visiting, and for some a place where they

turystycznych, wpływających na poszerzanie przestrzeni turystycznej o nowe przestrzenie pierwotnie uważane za nieturystyczne.

Współczesne zainteresowanie przestrzeniami śmierci w aspekcie turystycznym wpłynęło na wyodrębnienie specyficznego rodzaju podróży o charakterze poznawczym lub poznawczo-religijnym do miejsc dokumentujących i upamiętniających śmierć, odbywających się w ramach turystyki kulturowej – tzw. tanatoturystyki.

Przestrzenie śmierci są często atrakcją turystyczną i składową produktu turystycznego. Potwierdzeniem tej tezy jest bytność przestrzeni śmierci w przewodnikach turystycznych, ofertach biur podróży, materiałach promujących walory turystyczne miejsca. Przykładowo, Cmentarz Pere Lachaise w Paryżu odwiedza rocznie ok. 800 tys. turystów (tab. I).

T a b e l a I. Wielkość ruchu turystycznego na wybranych cmentarzach

Cmentarz	Liczba odwiedzających w ciągu roku w tys.
Pere Lachaise – Paryż	800
Żydowski – Praga (Josefov)	670
Green Wood – Nowy Jork	500
Campo Santo – Piza	210
St Louis – Nowy Orlean	100
Highgate Cemetery – Londyn	38
Żydowski – Warszawa (ul. Okopowa)	20
Żydowski – Łódź	15

Ź r ó d ł o: Opracowano na podstawie danych z cmentarzy.

Przestrzeń sepulkralna, zaliczana do grupy walorów antropogenicznych (walorów kulturowych, dóbr kultury, historycznych, krajoznawczych czy religijnych), jest częścią dziedzictwa kulturowego. Wpisanie obiektu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO stanowi pewien wyznacznik jego wartości i stopnia atrakcyjności turystycznej. Na Liście znajdują się co najmniej 34 obiekty sepulkralne (tab. II).

Z pewnością wykorzystanie przestrzeni śmierci na potrzeby turystyki jest kontrowersyjne, ale nie jest niczym nowym. Problem polega jednak na interpretacji tych przestrzeni, sposobie ich turystycznego wykorzystania przy jednoczesnym poszanowaniu *sacrum*, co wydaje się być zagrożone przez nieograniczony rozwój „kultury masowej”, której nośnikiem jest m.in. turystyka.

spend their free time.

Tourism activity is a process which brings changes to geographical space and thus creates tourism space. The exploitation of *deathspace* for the purposes of cultural tourism leads to the necessity to identify and describe the changes induced by tourism and enlarging tourism space into areas originally considered non-tourist.

Contemporary interest in death caused a new particular type to emerge known as *thanatourism*. Tourists travel to sites which document and commemorate death for cognitive or religious reasons.

Deathspaces are often tourist attractions and elements of the tourism product. This is confirmed by the presence of *deathspaces* in tourist guidebooks, tourist office offers, and materials promoting the tourism assets of a given destination. The Pere Lachaise cemetery in Paris e.g. is visited by about 800 000 tourists every year (table I).

T a b e l e I. Tourism activity at selected cemeteries

Cemetery	Number of visitors per year (in thousands)
Pere Lachaise – Paris	800
Jewish – Prague	670
Green Wood – New York	500
Campo Santo – Pisa	210
St Louis	100
Highgate Cemetery – London	38
Jewish – Warsaw (Okopowa Street)	20
Jewish – Łódź	15

S o u r c e: Based on cemetery statistics.

Sepulchral space, regarded as an anthropogenic asset (cultural assets, places with cultural, historical, landscape or religious value) is part of the cultural heritage. If a site is put on the *UNESCO* World Heritage List, it demonstrates its value and tourist attractiveness. The List includes at least 34 sepulchral items (table II).

Certainly, exploiting death for tourism purposes is controversial, but it is not in fact new. The problem, however, lies in the interpretation of these spaces, and the way they are exploited so as to keep the *sacrum* element intact. This seems at risk due to the unlimited development of mass culture.

T a b e l a II. Cmentarze i grobowce wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego UNESCO

Obiekt	Lokalizacja
Grobowiec Tracki	Kazanlak – Bułgaria
Starożytny cmentarz Memphis (piramidy i grobowce)	Giza-Dahshur – Egipt
Starożytny cmentarz w Dolinie Królów	Teby – Egipt
Cmentarz przycerkiewny (cerkiew św. Piotra i Pawła)	Stari Ras – Serbia i Czarnogóra
Wczesnochrześcijańskie katakumby Abu Mena	Abu Mena – Egipt
Cmentarz (Grobowiec Askii)	Gao – Mali
Fenickie królewskie grobowce	Pafos – Cypr
Prehistoryczny cmentarz (kompleks podziemi Hal Saffieni)	Paola – Malta
Stalle i królewskie grobowce Królestwa Aksum	Aksum – Etiopia
Cmentarz (historyczne zabytki Thatty)	Thatta – Pakistan
Starożytny cmentarz Aliscamps (rzymskie zabytki Arles)	Arles – Francja
Grobowiec Tracki	Svesztari (Razgrad) – Bułgaria
Starożytny cmentarz (obszar miasta Kairuan)	Kairuan – Tunezja
Grobowce Królów Bugandy	Kasubi (Kampala) – Uganda
Grobowiec Humajuna	Delhi – Indie
Cmentarz Konfucjusza (kompleks rezydencjonalny rodziny Kong)	Qufu – Chiny
Cmentarz Skogskyrkogården (Leśny Cmentarz)	Sztokholm – Szwecja
Podziemne grobowce Tierradentro	Tierradentro – Kolumbia
Królewskie grobowce (kurhany)	Vergina – Grecja
Neolityczny grobowiec	Orkany – Szkocja
Cesarskie Grobowce Dynastii Qing	Nankin – Chiny
Cmentarz Campo Santo (Piazza del Duomo)	Piza – Włochy
Cmentarz wczesnochrześcijański	Pecs (Sopianae) – Węgry
Prehistoryczne cmentarze (dolmeny)	Gochan, Hwasun, Gonghwa – Korea Pd
Skalne grobowce (Klasztor Grzegorza i Dol. Azat)	Goght – Armenia
Cesarskie Grobowce Dynastii Ming	Pekin – Chiny
Cmentarz żydowski (Dzielnica Żydowska i bazylika św. Prokopiusa)	Trebič – Czechy
Starożytne grobowce – piramidy Napata	Meroe – Sudan
Cmentarz Nowodziewiczy (Klasztor Nowodziewiczy)	Moskwa – Rosja
Grobowce Starożytnego Królestwa Koguryo	Liaoning, Ji'an, Jilin – Chiny
Kompleks grobowców Koguryo	Phenian – Korea Pn.
Prehistoryczne grobowce Tamgaly	Almata – Kazachstan
Starożytne cmentarze Etrusków	Cerveteri, Tarquinia – Włochy
Starożytny skalny cmentarz	Pantalica – Sycylia – Włochy

Źródło: Opracowano na podstawie danych UNESCO (stan na koniec 2005 r.).

T a b e l e II. Cemeteries and tombs placed on the UNESCO World Heritage List

Cemetery or tombstone	Location
Thracian Tomb	Kazanlak – Bulgaria
Memphis necropolis of pyramids and tombs	Giza-Dashshur – Egypt
Necropolis in the Valley of Kings	Thebes – Egypt
Church cemetery (St Peter & Paul Orthodox Church)	Stari Ras – Serbia and Montenegro
Early Christian catacombs of Abu Mena	Abu Mena – Egypt
Tomb of Askia	Gao – Mali
Phoenician royal tombs	Paphos – Cyprus
Prehistoric cemetery (Hal Saffieni Hypogeum)	Paola – Malta
Stalls and royal tombs of the Kingdom of Aksum	Aksum – Ethiopia
Cemetery (historical monuments in Thatta)	Thatta – Pakistan
Ancient cemetery of Aliscamps (Roman historical monuments of Arles)	Arles – France
Thracian tomb	Sveshtari (Razgrad) – Bulgaria
Ancient Phoenician cemetery (the area of Kairouan)	Kairouan – Tunisia
Tombs of the kings of Buganda	Kasubi (Kampala) – Uganda
Humayun's Tomb	Delhi – India
Confucius Cemetery (residential complex of the Kong Family)	Qufu – China
Skogskyrkogården Cemetery (Forest Cemetery)	Stockholm – Sweden
Underground tombs of Tierradentro	Tierradentro – Columbia
Royal tombs (tumuli)	Vergina – Greece
Neolithic tomb	Orkney Islands – Scotland
Imperial Tombs of the Qing Dynasty	Nanjing – China
Campo Santo Cemetery (Piazza del Duomo)	Pisa – Italy
Early Christian cemetery	Pecs (Sopianae) – Hungary
Prehistoric cemeteries (dolmens)	Gochan, Hwasun, Gonghwa – South Korea
Cave tombs (St. Geghard Monastery and the Azat valley)	Goght – Armenia
Imperial Tombs of the Ming Dynasty	Beijing – China
Jewish cemetery (Jewish quarter and St Prokopius Basilica)	Trebič – Czech Republic
Ancient tombs - Napata pyramids	Meroe – Sudan
Novodevichy Cemetery (Novodevichy Convent)	Moscow – Russia
Tombs of the ancient Kingdom of Koguryo	Liaoning, Ji'an, Jilin – China
Koguryo tomb complex	Phenian – North Korea
Prehistoric tombs of Tamgaly	Alma Ata – Kazakhstan
Ancient Etruscan cemeteries	Cerveteri, Tarquinia, – Italy
Ancient cave cemetery	Pantalica – Sicily – Italy

Source: Based on UNESCO data (valid at the end of 2005).

BIBLIOGRAFIA – BIBLIOGRAPHY

ARIÉS P., 1989, *Człowiek i śmierć*, PIW, Warszawa.

FRANCAVIGLIA R. V., 1971, The cemetery as an evolving cultural landscape, *Annals. Association of American Geographers*, 61, s. 501–509.

GORER G., 1979, Pornografia śmierci, *Teksty*, 3 (45).

KNIFFEN F., 1967, Necrogeography in United States, *Geographical Review*, 57, s. 426–427.

MORIN E., 1965, *Duch czasu*, Znak, Warszawa.

TANAŚ S., 2004, Cmentarz jako przedmiot zainteresowań geografii turystyki, *Turyzm*, 9(1), s. 71–87.